

Strijd om een heidens standbeeld

Het Victoria-altaar in de Romeinse senaat

In de vierde eeuw na Christus ontstond een strijd over het symbool dat Rome groot had gemaakt. Het altaar van Victoria, personificatie van de overwinning. Christenen en traditionalisten bestreden elkaar fel, op zoek naar de gunst van de keizer.

Bart den Uyl is redacteur van Kleio.

Le Triomphe de 1810, door Jean-Pierre Cortot. Napoleon Bonaparte wordt gekroond door Victoria. Foto: Jebulon.

¹ Lançon, B., *Rome in late antiquity. Everyday life and urban change, ad 312-609* (Edinburgh 2000), 93.

² Pohlsander, P.H., 'Victory: The story of a statue', *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 18 (1969), 588-597, aldaar 589.

³ J.R. Curran, *Pagan city and Christian capital. Rome in the fourth century* (Oxford 2000), 191.

⁴ Alle citaten van Symmachus en Ambrosius komen uit de Engelse vertaling van: J.H.W.G. Liebeschuetz, *Ambrose of Milan. Political letters and speeches* (Liverpool 2005), 71-94.

⁵ F.G. Naerebout, H.W. Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2004), 323.

⁶ Liebeschuetz, *Ambrose of Milan*, 72.

⁷ Pohlsander, 'Victory: The story of a statue', 594.

Niet lang na zijn overwinning in de Slag bij de Milvische brug in 312 n.Chr. werd Constantijn de Grote de onbetwiste keizer van het West-Romeinse Rijk. Tijdens zijn regeerperiode werd een definitief einde gemaakt aan de christenvervolgingen die onder sommige van zijn voorgangers hadden plaatsgevonden. Het was ook het begin van een nieuw tijdperk. Eén waarin christelijke keizers trachtten de traditionele Romeinse godsdiensten te ontmantelen. Tussen traditionalisten en christenen ontstond een conflict over de oude godsdiensten dat zich in de vierde eeuw onder andere toespitte op het Victoria-altaar. Dit altaar stond bijna vier eeuwen in de Romeinse senaat.

Victoria werd verbeeld als een gevleugelde vrouw met een klein altaar aan haar voeten. De eerste Romeinse keizer, Augustus, liet het beeld na zijn overwinning bij Actium in 31 n.Chr. in de senaat plaatsen. Bijna vier eeuwen lang zwoeren senatoren voor het altaar hun loyaliteit aan nieuwe keizers en elke drie jaar spraken zij daar hun wens uit voor het welzijn van de keizer en het Rijk.¹ Het altaar had daarmee, zowel fysiek als politiek-cultureel, een centrale plaats in de senaat.

Hoewel Victoria oorspronkelijk geen inheemse god was, werd de cultus al vroeg gelatiniseerd. Uit een beschrijving van de Romeinse historicus Livius valt op te maken dat een tempel voor Victoria al rond 294 v.Chr. in Rome bestond. Het standbeeld van Victoria zou op bevel van koning Pyrrhus van Epirus in Tarentum zijn opgericht ter viering van de overwinning op de Romeinen bij Hercalea in 280 v.Chr. Later zou het standbeeld door de Romeinen uit Tarentum zijn meegenomen, maar wanneer is onduidelijk.² De geschiedenis van het altaar symboliseerde daarmee in meerdere opzichten de onoverwinnelijke macht van Rome.

Onder druk

Met de komst van christelijke keizers kwamen oude tradities echter onder druk te staan. Bij zijn bezoek aan Rome in 357 n.Chr. liet de christelijke keizer Constantius II, zoon van Constantijn de Grote, het Victoria-altaar verwijderen. Gezien zijn eerdere verbod op religieuze offers werd het

ongepast gevonden om te spreken in de senaat waar het Victoria-altaar een religieus middelpunt was.³ Kort na zijn vertrek uit de stad werd het altaar echter weer door de senatoren teruggeplaatst. Enige tijd werd het Victoria-altaar ongemoeid gelaten, maar keizer Gratianus liet het altaar in 382 opnieuw verwijderen. Dit zorgde voor protest onder een groot deel van de senatorale aristocratie van Rome. Een delegatie onder leiding van senator Quintus Aurelius Symmachus ging naar het keizerlijke hof om te pleiten voor herstel van het altaar, maar een audiëntie werd afgewezen. Na de dood van Gratianus een jaar later probeerde de delegatie het opnieuw bij zijn opvolger Valentinianus II.

Symmachus was aan het einde van de vierde eeuw de voorman van het traditionele deel van de senaat en prefect van Rome. In een brief aan de keizer (*Relatio III*) bracht Symmachus zijn argumenten naar voren. Volgens hem hadden de oude culten hun effectiviteit bewezen door de voorspoed van Rome in de vorige eeuwen. Roma,

de personificatie van Rome werd door hem opgevoerd als zou zij de keizer persoonlijk aanspreken: ‘Laat mij leven volgens mijn voorouderlijke ceremonies, want ik berouw hen niet. [...] Deze offers verdreven Hannibal van mijn muren, en de Senones van het Capitolijs.’⁴

Volgens Symmachus hadden de traditionele rituelen de goden bewogen de stad te beschermen tegen het kwaad van buiten en, zo vervolgde hij, de meerderheid van de vroegere keizers had dit begrepen. In zijn *Relatio* verwees hij meerdere keren naar de vader van de keizer, Valentinianus I, die een tolerante godsdienstpolitiek had gevoerd. Door zijn vele verwijzingen naar de religieuze tradities van de voorouders sloot Symmachus zich aan bij de Romeinse conservatieve cultuur, een troef die de christelijke kerk niet bezat. Bovendien biedt Symmachus de keizer een staatsrechtelijk punt: ‘Waar moeten we zweren uw wetten en decreten te observeren? Welke religieuze sancties zal een oneerlijke geest ervan weerhouden te liegen? [...] Dat altaar versterkt de goede trouw van elk individu, en niets draagt meer bij aan de autoriteit van onze beslissing, dan dat ons huis tot beslissingen komt, als ware het onder ede.’ Het Victoria-altaar was in haar lange bestaan een onderdeel geworden van de Romeinse politieke en staatsrechtelijke cultuur, een gegeven waar ook christelijke gezagsdragers rekening mee moesten houden.

‘Bijna vier eeuwen lang zwoeren senatoren voor het altaar hun loyaliteit aan nieuwe keizers’

Na deze woorden komt Symmachus in zijn brief op het meest kritieke argument. Het verwijderde altaar zou een verstoring van de *pax deorum* (goddelijke vrede) betekenen. Als de juiste rituelen niet werden uitgevoerd zou dit de woede van de goden oproepen.⁵ ‘Wie is er op zulke goede voet met de barbaren dat ze het Victoria-altaar niet nodig hebben?’ vroeg hij zich in de *Relatio* af. Hij was beducht voor de toekomst, omdat het verwijderen van een altaar van Victoria traditioneel een voorteken was voor een aankomende nederlaag.⁶ Tekenen dat de goden het verwijderen van het altaar wreekten, waren volgens Symmachus duidelijk te zien. Een wijdverspreide hongersnood trof het Rijk in 383, een jaar nadat keizer Gratianus het Victoria-altaar had laten verwijderen. Symmachus liet zich wijselijk niet uit over de vraag of de moord op Gratianus (de broer van de keizer) en de rebellie van generaal Maximianus in datzelfde jaar ook de wraak van de goden betrof.⁷ Daarbij wist Symmachus op handige wijze de geloofsovertuiging van de keizer buiten de *Relatio* te houden door te pleiten voor religieuze tolerantie. ▶

De Siegestsäule (overwinningsszuil), monument in Berlijn met een bronzen beeltenis van Victoria.

Bisschop Ambrosius van Milaan verbiedt keizer Theodosius de toegang tot de kathedraal van Milaan als straf voor het bloedbad bij Thessaloniki in 390. Schilderij door Antoon van Dyck (1619-1620).

Uiteindelijk is de vrees voor de goden misschien wel het krachtigste argument van Symmachus. Rome bevond zich in moeilijke en onzekere tijden, velen zagen de toekomst niet graag zonder de voorouderlijke goden tegemoet. Symmachus had echter rekening te houden met een machtige tegenstander. Een fanatieke verdediger van het jonge christendom, die dicht bij het oor van de keizer stond dan Symmachus lief was.

Ambrosius

Pleitbezorger van de christelijke zaak was de kerkvader en bisschop Ambrosius van Milaan (339-397). Ambrosius had grote invloed op het religieuze beleid van het Romeinse Rijk. Hij gebruikte zijn religieuze en politieke invloed om de traditionalisten te beteugelen. Onder keizer Constantius II en zijn opvolgers werden maatregelen genomen tegen de traditionele religie, maar de stad Rome werd lange tijd een uitzonderingspositie gegund.⁸ Totdat keizer Gratianus tussen 379 en 382 nieuwe maatregelen nam: het Victoria-altaar werd verwijderd, de titel van *pontifex maximus* afgewezen en de financiering van publieke traditionele ritens opgeschort. Dankzij de invloed van Ambrosius.⁹

‘Binnen een aantal maanden na het intreden van Ambrosius werd de vroegere politiek van religieuze tolerantie verworpen’

In 378 was de zestien jaar jonge Gratianus op verzoek van de keizer, zijn oom Valens, naar het Donau-front gemarcheerd in een poging de Gotische invasies te stoppen. Om zich te wapenen in de theologische discussies aan het hof van zijn oom had Gratianus zich laten bijstaan door Ambrosius. Diens invloed aan het hof steeg nadat Valens was gesneuveld en Gratianus de nieuwe keizer werd. Binnen een aantal maanden na het intreden van Ambrosius werd de vroegere politiek van religieuze tolerantie verworpen.¹⁰ In 382 verzocht de eerste senatorale delegatie onder leiding van Symmachus een audiëntie met de keizer in een poging het Victoria-altaar te restaureren. Ambrosius wist toen nog de audiëntie te blokkeren, de delegatie van Symmachus moest onverrichter zake vertrekken.

In werd Gratianus vermoord en zijn dertienjarige halfbroer Valentinianus II tot keizer benoemd, wat nieuwe mogelijkheden voor de traditionalisten opende. De positie van deze senaatsleden leek sterk. Vooraanstaande leden bekleedden hoge posities in de politiek, onder wie Symmachus zelf. Iustina, de moeder en regentes van de keizer, had als christelijke ariiaan en politieke tegenstander een grondige hekel aan Ambrosius.¹¹

Ambrosius reageerde snel toen hij vernam van de tweede poging van de senatorale delegatie. Hij schreef een eerste brief aan de keizer (*Epistula 72*) voordat de *Relatio* aan de keizer was aangeboden. Uit de brief van Ambrosius blijkt overigens dat hij al een goed idee had van de inhoud van de *Relatio*. In de brief dreigde Ambrosius de keizer te excommuniceren mocht hij ingaan op de wensen van de delegatie: ‘Het zal u vrij staan om naar de kerk te gaan, maar daar zal u geen bisschop vinden, of een die u weerstand zal bieden.’

Weerwoord

In een nieuwe brief van Ambrosius werd de politieke functie van het Victoria-altaar door de bisschop afgewezen. Christelijke senatoren zouden heiligschennis plegen als ze de eed voor het Victoria-altaar aflegden. Ook staatsrechtelijk was het altaar niets meer waard. Keizer Constantius II had het altaar laten verwijderen en de restauratie van het altaar had volgens Ambrosius daarmee zonder keizerlijke goedkeuring plaatsgevonden.¹²

Ambrosius kon zich beroepen op de maatregelen van eerdere keizers. Zo was ruim zestig jaar eerder, in 318, het gebruik van *magica artes* (magische kunsten) verboden als ze gericht waren tegen personen. Traditionele culten werden gedurende de vierde eeuw geclassificeerd als zijnde *superstitio* (bijgeloof). Keizer Gratianus had bepaald dat heidense priesters niet langer meer werden betaald uit de staatskas, waarmee de traditionele goden de facto een privéaangelegenheid waren geworden, die niks te zoeken hadden in de Romeinse senaat.

Tegenover de verwijzingen naar het verleden van Rome, met haar voorouderlijke religieuze tradities bracht Ambrosius een vooruitgangsgeloof naar voren: ‘Maar Symmachus zegt: “De cultus van onze voorhouders moet behouden blijven.”’

⁸ Pohlsander, ‘Victory: The story of a statue’, 594.

⁹ Ibidem, 205.

¹⁰ D. Jones, ‘The altar of Victory. A Roman episode’, *History Today* 4 (april 1970), 255-262, aldaar 259.

¹¹ Jones, ‘The altar of Victory. A Roman episode’, 260.

¹² Beard, M., North, J., en Price, S., *Religions of Rome. Volume I: A history* (Cambridge 1998), 372.

Hoe zit het met het feit dat sinds die dagen, alle zaken zijn verbeterd? Bovendien, zo argumenteerde hij, als de religieuze praktijken van Rome zo bevredigend waren, waarom heeft Rome dan nieuwe buitenlandse goden geadopteerd? Daarbij verwees Ambrosius onder andere naar de gelatiniseerde godin Cybele.

Net als Symmachus liet Ambrosius de stad Rome spreken, maar waar zij in de versie van Symmachus vroeg om haar voorouderlijke rituelen te behouden, liet Ambrosius haar afvragen waarom ze elke dag werd beklad 'met het nutteloze bloed van onschuldige kuddedieren'. Hiermee probeerde de bisschop het belang van deze tradities te ondermijnen. Immers, het Victoria-altaar had een groot gedeelte van haar gezag te danken aan het belang van traditie.

Symmachus' sterkste argument speelde in op de vrees voor de goden, die zich zouden wreken als de juiste rituelen niet werden uitgevoerd. Hij verwees daarbij naar de hongersnood die het Rijk dat jaar teisterde. Het argument werd door Ambrosius vakkundig om zeep geholpen. De hongersnood had slechts bepaalde delen van het Rijk geraakt en de oogst was in andere delen van het Rijk juist zeer goed geweest. Bovendien, als de goden zo boos waren, waarom hadden zij het daaropvolgende jaar geen hongersnood gebracht? De slechte oogst was simpelweg het gevolg van de natuurlijke omstandigheden. 'Wie is zo onbekend met menselijke aangelegenheden dat de jaarlijkse veranderingen in het klimaat hem verrast?' schreef Ambrosius.

Symmachus had zich in zijn *Relatio* beroepen op de macht van de godin Victoria, wier hulp nodig was tegen de oprukkende barbaren. Het gaf Ambrosius de kans om te onderstrepen dat overwinningen geen goddelijke macht waren, maar een gift van God. 'Overwinning wordt geschonken, het heerst niet. Het wordt behaald door legioenen, niet door de effectiviteit van een sekte.' Bovendien, was het niet vreemd dat de goden Rome beschermden tegen generaal Hannibal, terwijl hij diezelfde goden aanbad?

Excommunicatie

Het 'debat' tussen Symmachus en Ambrosius geeft ons inzicht in de argumenten waarmee de traditionele godsdiensten werden verdedigd en aangevallen. Uiteindelijk was dit debat echter van ondergeschikt belang voor de toekomst van het Victoria-altaar. De beslissing hierover werd niet door de kracht van argumenten, maar door politieke macht beslist. Ambrosius wist met zijn invloed en dreigementen van excommunicatie de jonge keizer onder druk te zetten. De politieke macht en connecties van de traditionalisten viel daarbij in het niet. Valentinianus II ging dan ook niet in op de eisen van Symmachus. Toch werd het Victoria-altaar nog tijdelijk teruggeplaatst.

Keizer Eugenius werd op de troon gezet door de Frankische generaal Arbogast, die in opstand was gekomen. Om steun te krijgen bij de Romeinse aristocratie had de keizer toestemming gegeven om het Victoria-altaar te retourneren. De opstand werd echter na korte tijd neergeslagen door Theodosius I, de machtige keizer van het Oosten. Ook deze keizer was binnen de invloedssfeer van Ambrosius gekomen. Nadat Theodosius eerder een bloedbad had aangericht onder de burgers van Thessaloniki was hij door de kerk in de ban gedaan. Theodosius werd gedwongen formele boetedoening te doen in de kerk van Ambrosius en de vernedering werd gevolgd door vergaande anti-heidense maatregelen.¹³

Na de rebellie van Eugenius werd het Victoria-altaar verwijderd door Theodosius. Het uiteindelijke lot van het Victoria-altaar is onduidelijk. Mogelijk is het altaar tijdens de plundering van Rome in 410 ten onder gegaan.¹⁴

Victoria zelf echter, als symbool van de overwinning, is nooit echt weggeweest. Nu nog kroont ze Napoleon op de Arc de Triomphe in Parijs en in Berlijn draagt ze de olijfkranen op de Brandenburger Tor. En misschien bevindt ze zich ook wel aan uw voeten, of die van uw leerlingen, onder haar Griekse naam Nike. ■

¹³ Jones, 'The altar of Victory. A Roman episode', 262.

¹⁴ J.J. Sheridan, 'The altar of Victory. Paganism's last battle', *Antiquité classique* 35 (1966), 186-206.

Beeld van Victoria op de Brandenburger Tor in Berlijn.

Literatuur

Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome. Volume I: A history* (Cambridge 1998).

Curran, J.R., *Pagan city and Christian capital. Rome in the fourth century* (Oxford 2000).

Jones, D., 'The altar of Victory. A Roman episode', *History Today* 4 (april 1970), 255-262.

Lançon, B., *Rome in late antiquity. Everyday life and urban change, ad 312-609* (Edinburgh 2000).

Liebeschuetz, J.H.W.G., *Ambrose of Milan. Political letters and speeches* (Liverpool 2005).

Naerebout, F.G., Singor, H.W., *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2004).

Pohlsander, P.H., 'Victory: The story of a statue', *Historia: Zeitschrift für alte geschichte* 18 (1969), 588-597.

Sheridan, J.J., 'The altar of Victory. Paganism's last battle', *Antiquité classique* 35 (1966), 186-206.